

ANNE ANEMA

(10 februari 1872–18 februari 1966)

DOOR

H. DOOYEWEERD

In februari van het vorig jaar, slechts enkele dagen na zijn 94e verjaardag, overleed Prof. Mr. Anne Anema, sinds 1934 lid en sinds 1942 rustend lid onzer Akademie.

Anne Anema werd op 10 februari 1872 te Minnertsgea geboren. Hij bezocht in Leeuwarden het gymnasium en studeerde Klassieke Letteren aan de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit om zich daarna aan de Leidse Universiteit op de rechtsstudie te werpen; hier promoveerde hij op een proefschrift over het begrip „Onderstand in art. 80 der Grondwet”. In Leiden kwam hij sterk onder invloed van W. v. d. Vlucht, die toenmaals rechtsfilosofie en inleiding in de rechtswetenschap doceerde. Van der Vlucht's denken was georiënteerd aan de Neo-Kantiaanse wijsbegeerte van Windelband en de jonge Anema behoorde tot het uiterst gering aantal studenten, dat de rechtsfilosofische colleges van de Leidse hoogleraar volgde; want de rechtsfilosofie was toen ter tijd in de overwegend positivistisch georiënteerde juridische faculteit nog allerminst in aanzien. Ten huize van de kunstzinnige Van der Vlucht vond de Friese boerenzoon het culturele milieu, waarin zijn artistieke aanleg, die hij met zijn broer Seerp, de dichter en romanschrijver, deelde, bevrediging vond. Aan deze leermeester dankte hij behalve zijn aanvankelijke voorliefde voor de Neo-Kantiaanse wijsbegeerte ook zijn intensieve belangstelling voor de sociologische theorie van Lorenz van Stein en voor Rudolph Gneist's leer van de rechtsstaat, die op Stein's sociologie steunde.

Maar van beslissende betekenis voor zijn latere ontwikkeling werd eerst de machtige invloed, die van de bestudering van Dr. A. Kuyper's werken en vooral van het veelvuldig persoonlijk contact met deze grote denker, staatsman en volksleider uitging.

Na veel innerlijke strijd kwam de jonge Anema, die een uiterst moeilijke jeugd had doorgemaakt, tot het Christelijk geloof. Kuyper's grootse visie op het miskende Calvinisme als een alomvattende reformatorische levens- en wereldbeschouwing maakte een diepe indruk op hem.

Met heel de inzet van zijn rijkbegaafde geest en onstuimig gemoed

begon hij een werkzaam aandeel te nemen in Kuyper's gigantische arbeid op politiek, journalistiek, cultureel en wetenschappelijk gebied. Ook in zijn wijsgerige denkwijze kwam onder Kuyper's invloed een principiële omkeer.

Dat kwam wel het eerst tot uitdrukking in zijn, in 1897 gepubliceerd, geschrift „Calvinisme en Rechtswetenschap”, waarin de toen vijf en twintig jarige schrijver, die zich in dit jaar te Leeuwarden als advocaat en procureur had gevestigd, een verrassend debuut als Neo-Calvinistisch rechtsfilosoof maakte. Een jaar later zou zijn leermeester Van der Vlugt in een bespreking in „Onze Eeuw” dit geschrift kenschetsen als „een boekje, waaraan nog afgezien van het accent der innigheid, dat erin doorklinkt, wellicht een plaats zal blijken toe te komen in de historie onzer rechts-spiegeling”. Volgens de jonge auteur zelf bedoelde het niet meer te zijn dan een bescheiden poging, de algemene wetenschapsleer, die Kuyper in het eerste deel zijner Encyclopedie der Godgeleerdheid had ontwikkeld, op de rechtswetenschap toe te passen. De jonge Anema koos daarmee bewust positie in het bekende conflict, dat aan de nog jonge V.U. was ontstaan tussen de hoogleraren A. Kuyper en A. F. de Savornin Lohman i.z. de betekenis van de beginselgrondslag dezer Universiteit voor de beoefening der rechts- en staatsleer.

Ondanks de uiterst bescheiden aankondiging van zijn intenties was dit jeugdgeschrift inderdaad naar vorm en inhoud een klein meesterstuk, waarin een reeds geschoold wijsgerig denken met de gloed der nog maar kort verworven geloofsovertuiging doordrongen was. Kuyper's ideaal ener in haar grondslagen gereformeerde wetenschap had voor de rechts- en staatsleer een bezielde en veelbelovende pleitbezorger gewonnen, die in staat was gebleken ook op kentheoretisch niveau het goed recht ervan te verdedigen. Dat Kuyper's denken een innerlijke tweespalt vertoonde tussen een scholastische en een wezenlijk reformatorische gedachtenrichting en dat zijn wetenschapsleer zich veeleer in de eerste richting bewoog, ontging de jonge Anema. Men mag echter niet vergeten, dat in deze tijd een eigenlijk reformatorische wijsbegeerte nog niet tot ontwikkeling was gekomen en dat de filosofische bezinning aan de Vrije Universiteit nog in hoofdzaak de banen der scholastische traditie volgde. Men trachtte slechts in verband met het weer allerwege herlevend Kantianisme voor de door Kant's kenniskritiek opgeworpen vragen een z.g.n. kritisch realistische oplossing te vinden, om de theoretische metafysica, die men voor de theologie onontbeerlijk achtte, te redden.

Drie jaar na zijn eerste geschrift publiceerde Anema zijn studie „De Grondslagen der Sociologie”, die zich ten nauwste bij de vorige publicatie aansloot en kentheoretisch erop gebaseerd was. Zoals hij in zijn „Calvinisme en Rechtswetenschap” tegenover het veldwinnend kritisch idealisme der Neo-Kantianen het zgn. kritische realisme van Kuyper's wetenschapsleer stelde, zo stelde hij zich thans kritisch zowel tegenover de naturalistische hoofdstromingen in de theoretische sociologie der

19e eeuw, als tegenover de sociologische theorie van Lorenz von Stein en de daaraan georiënteerde theorie van de rechtsstaat van Rudolph Gneist, waarvoor hij overigens een gereserveerde bewondering en sympathie bleef behouden.

Toch kan dit tweede jeugdgeschrift, ondanks zijn welgefundeerde kritiek op het sociologisch naturalisme en op het gemis aan kritische bezinning t.a.v. taak en onderzoekingsveld van een wetenschap der menselijke samenleving, naar zijn positieve conceptie moeilijk geslaagd worden genoemd. De zonderlinge onderscheiding tussen overheid, staat en maatschappij, die hier aan de beschouwing van de menselijke samenleving werd ten grondslag gelegd, waarbij de staat met de volksgemeenschap werd vereenzelvigd, de overheid als buiten deze gemeenschap staande werd gedacht en de maatschappij, halverwege op het voetspoor van Stein en Gneist, werd omschreven als „het organisch geheel van verenigingen, die ten doel hebben de algehele stoffelijke en geestelijke zelfontplooiing van het individu”, was bepaald geen bruikbare grondslag voor de sociologie, waaraan dan tezamen met de economie het onderzoek der menselijke verhoudingen in de aldus gevatte „maatschappij” werd toegewezen. En wanneer dan nog bovendien dit veld van onderzoek door de schrijver beperkt werd tot de menselijke rechtsverhoudingen, zoals die zich in het privaatrecht in zijn ruimste zin genomen voordoen, zodat de sociologie in haar geheel als onderdeel van de rechtswetenschap zou moeten worden beschouwd en dus zou opgaan in een sociologie van het privaatrecht, dan vraagt men zich af hoe de jonge Anema tot deze gedachtengang gekomen is. De onderscheiding tussen overheid, staat en maatschappij werd door hem in onmiddellijk verband gebracht met Kuyper's leer van de soevereiniteit in eigen kring en was als zodanig gericht tegen de theorie van de absolute overheidssovereiniteit. Maar Kuyper heeft nooit de staat tegenover de overheid gesteld, maar overeenkomstig de algemene opvatting de overheid als een wezensbestanddeel van het staatsverband gezien.

Waarschijnlijk lag aan Anema's onderscheiding van overheid en staat de overweging ten grondslag, dat de overheid met haar zwaardmacht slechts om der zonde wil in de samenleving is ingevoerd, terwijl de staat in overeenstemming met de aristotelisch-thomistische opvatting als een in de sociale natuur van de mens gegronde gemeenschap werd gezien.

En wat Anema's opvatting van de sociologie als onderdeel van de rechtswetenschap betreft, die was nawijsbaar beïnvloed door Kuyper's poging een encyclopedisch systeem van de wetenschappen te bouwen op hun traditionele, maar volstrekt historisch bepaalde indeling in vijf faculteiten, waaraan hij tevergeefs een diepere wijsgerige grondslag trachtte te geven. Evenals Kuyper kwam Anema in principieel verzet tegen de totalitaire opvatting van de sociologie bij Comte en Herbert Spencer, die alle bestaande geesteswetenschappen in de nieuwe wetenschap van de samenleving wilden doen opgaan, terwijl deze zich dan

naar het natuurwetenschappelijk denkmodel zou hebben te richten. Het schema der vijf faculteiten werd nu benut om de sociologie een be-
grensde plaats binnen de bestaande geesteswetenschappen aan te wijzen.
En wat scheen dan meer voor de hand te liggen dan haar bij de rechts-
wetenschap in te delen, die volgens Anema bij uitstek over de samen-
levingsverhoudingen tussen mens en mens handelt, terwijl dan de niet-
juridische momenten in deze verhoudingen aan de vier andere facul-
teiten dienden te worden overgelaten, resp. aan haar ontleend zouden
moeten worden.

Anema keerde zich daarmee ook tegen Kuypers' opvatting, die de
sociologie tot een hulpwetenschap van de rechtswetenschap had ge-
degradeerd. „Het object mijner wetenschappelijke liefde naar de keuken
verwezen te zien is mij dan ook erg genoeg”, zo schreef hij in zijn
typisch gekruide stijl; „en ik zal daarom een poging wagen, haar de
mijns inziens toekomende plaats in het salon der Rechtsgeleerdheid te
heroveren”.

Dit alles mag ons heden ten dage vreemd in de oren klinken. Maar
men mag niet vergeten, dat de sociologie zich toen ter tijd nog in een
uiterst onrijpe ontwikkelingsfase bevond, waarin over haar karakter en
plaats als wetenschap de meest uiteenlopende en verwarde voorstellingen
bestonden. En al was de door Anema gevolgde weg om deze verwarring
te boven te komen zeker niet de juiste, het mag toch als een bijzondere
verdienste van zijn tweede jeugdgeschrift worden aangemerkt, dat hij
reeds toen op het grote belang van een rechtssociologie op geesteswetens-
schappelijke basis gewezen heeft. In dit opzicht mag deze publikatie als
een tegenhanger worden gezien van Hamaker's in 1888 verschenen be-
kende geschrift „Het Recht en de Maatschappij” dat zich geheel in
naturalistisch vaarwater bewoog.

Vier jaren later werd Anema na een zevenjarige praktijk als advocaat
benoemd tot gewoon hoogleraar in het burgerlijk recht aan de Vrije
Universiteit. Hij aanvaardde hier zijn ambt op 28 oktober 1904 met een
rede over „De positie van het privaatrecht in onze tijd”. Deze inaugurele
oratie vertoonde de typische karaktertrekken, die we in heel zijn latere
rechtswetenschappelijke arbeid terugvinden: breedheid van visie, een
vaak scherp inzicht in de achtergronden van de geestelijke stromingen
van zijn tijd en een gelukkige combinatie van algemeen rechtswijsgerig,
rechtssociologisch en praktisch-juridisch inzicht, al beperkte hij zich hier
nog goeddeels tot het opwerpen van vragen.

In meer positieve zin kwamen deze karaktertrekken tot uiting in zijn
magistrale rede „De Bronnen van het Privaatrecht”, gehouden bij de
overdracht van het rectoraat der Vrije Universiteit op 20 oktober 1913.
Theoretisch stond deze oratie sterk onder invloed van de opvattingen
der germanistische coryphaën van de Historische rechtsschool Beseler en
Gierke, die in hun strijd tegen de overheersende machtspositie van het
gerecipieerde Romeinse recht in de Duitse staten de bekende tegen-

stelling hadden geproclameerd tussen de individualistische en absolutistische geest van het Romeinse en de sociale en vrijheidszin ademende geest van het Germaanse recht. Ofschoon deze tegenstelling uit rechts-historisch oogpunt beschouwd op een uiterst wankele basis rustte, daar rechtsvergelijking een hier ten enenmale ontbrekende gelijkheid van historisch ontwikkelingsniveau der betrokken rechtsstelsels vereist, heeft ze toch in rechtspolitische zin een grote invloed geoefend in de strijd voor een meer sociale regeling van verschillende onderdelen van het burgerlijk privaatrecht. Het ging Anema echter in de eerste plaats om een bepaling van de naar de zgn. christelijk germaanse rechtsopvatting juiste verhouding tussen de drie volgens hem noodzakelijke factoren in de vorming van het privaatrecht: de overheid als wetgever, het volk in zijn private maatschappelijke levenssferen en de rechtspraak.

De concrete richtlijnen, die hij hier gaf voor de afbakening van de materiële competentiegrenzen tussen deze drie organen van de rechtsvorming, gaven blijk van zulk een verrassend scherp inzicht in de werkelijke standen van zaken bij de ontwikkeling van het privaatrecht, dat deze rede m.i. nog heden ten dage tot het beste behoort van wat over dit onderwerp in kort bestek geschreven is. Met zijn terminologisch aan de Historische School ontleende tegenstelling tussen overheidsrecht en volksrecht was Anema het principiële onderscheid tussen burgerlijk en niet-burgerlijk privaatrecht op het spoor, dat bij gebreke aan rechts-sociologisch inzicht door de legalistische stroming in de dogmatische rechtswetenschap geheel uit het oog was verloren. In hetzelfde jaar, waarin Anema zijn rectorale oratie hield, verscheen het bekende werk van Eugen Ehrlich, „Grundlegung der Soziologie des Rechtes”. En het is merkwaardig te zien, hoe deze schrijver daar op grond van een uitgebreid rechtsvergelijkend en rechtssociologisch onderzoek een opvatting over de verhouding van wettenrecht, het niet-staatelijk recht der „Gesellschaft” en het jurisprudentierecht ontwikkelde, die in hoofdtekken met die van Anema volkomen overeenstemt. Ik herinner me nog met hoeveel enthousiasme Anema op zijn colleges over dit boek sprak, al kon hij uiteraard nòch met Ehrlich's oplossing van de rechtswetenschap in rechtssociologie, nòch met diens natuurcausale verklaringwijze van het ontstaan der juridische handelingsnormen in het private rechtsleven der „Gesellschaft” instemmen.

In 1911 verscheen Anema's privaatrechtelijk hoofdwerk „Van Bewijs” als vijfde deel van Asser's bekende Handleiding tot de Beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht, waardoor hij zich met één slag een plaats onder onze grote Nederlandse civilisten veroverde. Het bleef ook het enige werk van grote omvang, dat hij gepubliceerd heeft. Want Anema hield niet van het schrijven van dikke handboeken. Zijn uiterst bewegelijke geest kon het daarvoor benodigde geduld moeilijk opbrengen. Toen hij zich, nog in de volle kracht van zijn leven, toch tot het schrijven van zijn lijvig boek over het bewijsrecht, liet bewegen, leverde hij een

werk van uitzonderlijk wetenschappelijk formaat, dat, naar de bewerker van de vijfde druk, Prof. P. J. Verdam, terecht opgemerkt heeft, ons burgerlijk procesrecht ophief uit het slop van formalisme, waarin het zo langzamerhand was terechtgekomen. Het was aan de invloed van dit werk te danken, dat de tot op die tijd bijna algemeen aanvaarde en ook in de jurisprudentie gevolgde leer van de slechts formele bewijskracht der schriftelijke akte het veld moest ruimen voor de opvatting, dat zij ook een beperkte materiële bewijskracht heeft. Ofschoon Anema er de nadruk op legde, dat deze opvatting geheel overeenstemde met de strekking der betreffende wetsbepalingen, was het toch in de eerste plaats zijn rechtswijsgerige visie op de ethisch-juridische zin van het processueel bewijs, gezien in verband met de taak van de rechter, die hem tot die opvatting bracht.

Intussen bleef hij met grote belangstelling de rechtsfilosofische stromingen volgen, die in de eerste decennien van onze eeuw op de voorgrond kwamen. Aan Krabbe's leer van de rechtssouvereiniteit en aan Leendertz's bekende, vanuit Neo-Kantiaans standpunt geschreven proefschrift over de grond van het overheidsgezag in de antirevolutionaire staatsleer wijdde hij uitvoerige tijdschriftartikelen, waarin bij alle kritiek op de grondgedachten van deze schrijvers toch tegelijk de milde toon van begrip en waardering treft voor de verdiensten van hun werk.

Bijzondere vermelding verdient in dit verband ook zijn in 1920 verschenen rede, „Relativistische Rechtsleer”. Zij richtte zich in de eerste plaats tegen de, aan Heinrich Rickert's opvatting van de wijsbegeerte als neutrale, zuiver theoretische „Weltanschauungslehre” georiënteerde, relativistische rechtsfilosofie van Gustav Radbruch, maar keerde zich in ruimer zin tegen iedere vorm van rechtsfilosofisch relativisme waarin Anema terecht een ondermijning van de bovenwillekeurige grondslagen van het recht zag.

Na het aftreden van Fabius als hoogleraar in 1921 werd Anema belast met de colleges in het staats- en volkenrecht. In hetzelfde jaar werd hij lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal, waarin hij bijna tot zijn 80e jaar onafgebroken zitting had. Hij behoorde tot de meest vooraanstaande leden van de in 1918 en 1936 ingestelde staatscommissies, die tot taak hadden grondwetsherzieningen voor te bereiden. Als volkenrechtsgeleerde kreeg hij zitting in het Permanente Hof van Arbitrage en slechts enkele jaren voor zijn overlijden werd hij door de Nederlandse Regering opnieuw voor deze functie aangewezen.

Op wetenschappelijk gebied heeft hij na zijn standaardwerk over het Bewijsrecht weinig meer gepubliceerd. Maar wát hij in het licht gaf was van hoge kwaliteit. Ik denk hier in het bijzonder aan zijn uitvoerige, op een brede literatuurkennis gebaseerde, studie over „De Italiaansch-Fascistische Staatsleer”, een uitwerking van het gelijknamige referaat door

hem gehouden voor de achttiende wetenschappelijke samenkomst der Vrije Universiteit op 4 Juli 1933.

Op meesterlijke wijze werd hier de fascistische staatsidee in haar principiële tegenstelling tot de grondslagen van de rechtsstaat, zoals die in de Westerse landen in de vorige eeuw tot volledige ontwikkeling was gekomen, zowel naar haar wijsgerige achtergronden en politieke beginselen als naar haar staatsrechtelijke en praktische uitwerking belicht. Het geschrift werd besloten met een uitvoerige kritische beoordeling van de fascistische staatsleer, waarvan de slotsom luidde: „in beginsel en op den duur moet zij elk land en elk volk, waarin zij toegepast wordt, ten verderve voeren. Tegenover zulk een leer past van de zijde van een richting, die zich antirevolutionair en christelijk-historisch noemt maar één antwoord: „onvoorwaardelijke, algehele afwijzing”. In een niet-gepubliceerde rede had Anema reeds eerder hetzelfde oordeel, zo mogelijk in nog scherper bewoordingen, geveld over het opkomend nationaal-socialisme, toen velen tot hun schade nog niet begrepen hadden, dat Hitler's boek „Mein Kampf” wel degelijk au sérieux moest worden genomen, omdat ze niet konden geloven, dat hij, aan de macht gekomen, de daarin verkondigde ideeën tot gruwzame werkelijkheid zou maken.

Anema doorzag onmiddellijk het dodelijk gevaar, dat de veldwinnende nationaal-socialistische beweging voor het Christendom en de gehele westerse cultuur opleverde en hij liet zich geen ogenblik misleiden door de bedriegelijke leuze van het „positieve Christendom”, waarmee de nazileiders hun anti-christelijke ideologie en doelstellingen trachtten te maskeren.

In 1939 en 1940 heeft hij als voorzitter van de Calvinistische Juristenvereniging in zijn toespraken ter opening van de in deze jaren gehouden jaarvergaderingen nog eens de nationaal-socialistische rechtsleer en de nationaal-socialistische beschouwing van het volkenrecht aan een scherpe critiek onderworpen. Beide toespraken zijn in de jaarverslagen dezer vereniging gepubliceerd.

Voor onze afdeling is Anema slechts eenmaal opgetreden en wel in het jaar 1939 met een voordracht over „Vindiciae en Interventie”, die in hetzelfde jaar in de gedrukte Mededelingen van de Akademie, afd. Letterkunde verschenen is. Het ging hier over het bekende strijdschrift „Vindiciae contra Tyrannos” van du Plessis de Mornay, een van de tot de Hugenoten-partij behorende monarchomachen, die, gelijk Kurt Wolzendorf heeft aangetoond, in zijn verdediging van het recht van verzet tegen een tyrannieke overheid zich in meerdere mate dan de anderen aan de positieve rechtsinstellingen van de zgn. standenstaat houden heeft, al zocht ook hij in laatste instantie, in afwijking van Calvin, zijn toevlucht in het natuurrecht.

Aan Anema's colleges in het staats- en volkenrecht heb ik geen persoonlijke herinnering, omdat ik reeds vijf jaren vóór hij daarmee een

begin maakte, de Vrije Universiteit verlaten had. Wel heb ik in handen gehad zijn uitvoerig gestencild dictaat over het souvereiniteitsbegrip, dat ik bewonderde om zijn theoretische diepgang en waarvan ik slechts kon betreuren, dat het alleen de betrekkelijk kleine kring van zijn studenten bereikte. Wie als buitenstaander een indruk wil krijgen van zijn grote kennis op het gebied van het staats- en volkenrecht, kan die slechts opdoen uit de parlementaire redevoeringen van grote allure, die hij als senator gehouden heeft en waaruit door de beide griffiers van de Eerste Kamer, Mr. A. L. de Block en Mr. J. van Andel, een selectie gemaakt werd, die hem op zijn 80e verjaardag als boekwerk werd aangeboden.

Ter kenschetsing van de unieke positie, die hij zich gedurende de vele jaren van zijn lidmaatschap van de Eerste Kamer verworven had, kan ik niet beter doen dan enkele uitspraken aan te halen uit het „In Memoriam” dat Mr. de Block, die hem vanaf 1927 in dit college heeft meegemaakt, bij Anema's overlijden in de Tijd-Maasbode schreef: „Zonder iemand te kort te doen meen ik te kunnen verklaren dat hij een van de meest illustere senatoren is geweest, die Nederland ooit heeft voortgebracht. Hij kon bogen op een ontzagwekkende eruditie en originaliteit. Zijn fenomenale kennis van het staats- en volkenrecht kwamen tot uiting als onderwerpen op die gebieden aan de orde waren. Ik denk aan de grondwetsherzieningen, die hij heeft meegemaakt. Met een uitzonderlijk gemak en treffende helderheid behandelde hij de moeilijkste vraagstukken. Wat het volkenrecht betreft herinner ik mij als het allerbeste wat hij kon geven zijn indrukwekkend betoog over de sancties tegen Italië naar aanleiding van het Abessijns conflict en een rede over de Verenigde Naties, waarin hij duidelijk het verschil aangaf tussen deze organisatie en de Volkenbond . . . Het zijn slechts enkele voorbeelden. Ik zou ook nog de aandacht willen vestigen op zijn jaarlijkse rede over de algemene politiek bij de „algemene beschouwingen”. Deze redevoeringen waren meestal gekenmerkt door diepgaande kritiek op de geestelijke achtergronden van het politieke bestel. Het zijn „monumenten in de parlementaire geschiedenis”.

Ik ben hiermee aan het einde gekomen van het zakelijk deel van mijn levensbericht over Anema, waarbij ik, in overeenstemming met het karakter van onze Akademie, mij bijna uitsluitend beperkt heb tot de betekenis van zijn wetenschappelijke arbeid. Maar ik mag niet besluiten zonder althans een enkele lichtflits te hebben laten vallen over zijn zeer bijzondere en veelzijdige persoonlijkheid en zijn plaats in het Nederlandse Neo-Calvinisme. Van Anema's persoonlijkheid ging een aantrekkingskracht uit die ieder onderging, die met hem in nauwere aanraking kwam, maar die zich eigenlijk moeilijk onder woorden laat brengen. De oorzaak was misschien te vinden in dat wondere samenspel van contrasterende karaktertrekken in hem: de onmiskenbare bohémientrek in zijn individualisme en onconventionele gedragswijze, gepaard gaande

met een vaak ontroerend solidariteitsgevoel met zijn gereformeerde geloofsgenoten aan wier levensstijl hij zich zo moeilijk kon aanpassen; een vaak onbegrijpelijke uiterlijke ruwheid verbonden met een grote teerheid van gemoed; een sterke, licht onvlambare emotionaliteit, opgewogen door een koele critische nuchterheid van oordeel en een grote levenswijsheid. Geesteskind van het Calvinistisch réveil, dat onder Kuyper's geniale en bezielende leiding een uit het publieke leven bijna geheel verdrongen christelijk volksdeel tot geestelijke, politieke en culturele ontwakning had gebracht, bleef hij ook in deze Neo-Calvinistische beweging een persoonlijkheid van uitzonderlijke signatuur. Wars van de separatistische en extremistische nevenstromingen in deze beweging behield hij bij alle warme emotionele gebondenheid aan Kuyper en bewondering voor diens genialiteit, een koele critische reserve tegenover zijn overheersende positie als partijleider en tegenover wat hij de canonisering van Kuyper's opvattingen noemde. Op dezelfde wijze keerde hij zich tegen een canonisering van Kuyper's grote voorgangers. Ieder, die zijn colleges en privatissima gevolgd heeft herinnert zich de vaak ongezouten critische toon, waarop hij over de grote representanten der antirevolutionaire staatsleer Fr. J. Stahl en Groen van Prinsterer sprak, waarvan althans de laatste ons op Fabius' colleges steeds als onaantastbare autoriteit werd voorgelouden. Al liet Anema zich vaak te veel gaan in de ruwe en ongeneerde wijze, waarop hij dit autoriteitsgeloof aanpakte, zijn critische shockmethode was in elk geval efficiënt.

Anema was in de volle zin des woords een cultuurmens. De muziek was voor hem een levensbehoefte. Urenlang kon hij verzonken zijn in zijn pianospel. Beethoven's symphonieën waren voor hem, zoals hij mij vaak zei, openbaringen van metafysische diepten, die voor geen enkele wijsbegeerte bereikbaar zijn. Zijn kennis van de grote werken der wereldliteratuur, met name van de klassieken, was verbluffend. Schilderkunst, zowel als toneel, hadden zijn belangstelling. En het was niet voor niets dat hem in 1961 de Zilveren Anjer van het Prins Bernhardfonds werd uitgereikt wegens zijn unieke verdiensten voor de cultuur. Maar ook in zijn cultuurwaardering behield hij zijn christelijke levenshouding. Zoals hij eens in een overpeinzing naar aanleiding van zijn bezoek aan het graf van Goethe in de groothertogelijke grafkelder te Weimar verklaarde: „De ware zin van het leven ontgaat ook de grootsten onder ons die hem buiten Christus gezocht hebben, hoeveel wij ook cultureel aan hen te danken hebben.” In deze uitspraak, die ik korthedshalve in mijn eigen bewoordingen samenvatte, vindt men Anema's diepste levensovertuiging besloten, die ook zijn cultuurwaardering beheerste.

Anema was geen leidersfiguur, zoals Kuyper. Maar zijn gezag zowel op wetenschappelijk als staatkundig en algemeen cultureel gebied was groot en door de grote openheid van zijn briljante en veelzijdige geest reikte zijn invloed ver buiten de kring zijner naaste geestverwanten. Hij was een figuur van wezenlijk nationale betekenis.